

ТИЈАНА БОРИЋ

О ИСТОРИИ
И АРХИТЕКТУРИ
ТЕРАЗИЈСКЕ ФОНТАНЕ

У

срцу Београда, на Теразијама, до пре само нешто мало више од пола века, налазила се једна од најатрактивнијих фонтана престонице (сл. 1). Упркос чињеници да је Теразијска фонтана била једно од омиљених стецишта житеља и посетилаца Београда, ово важно културно-историјско сведочанство његовог урбаног развоја, као и напора које су наши урбанисти улагали не би ли се Београд прикључио градоградитељским токовима осталих европских метропола, с неразумљивом лакоћом је збрисано не само из матрице града већ и из колективног сећања. Документација о Теразијској фонтани је највећим делом нестала, а остатак је тешко доступан, па се услед недовољне истражености и неадекватне презентације преостале грађе неретко дешава да се Теразијска фонтана поистовећује са Теразијском чесмом. Намера овог рада јесте да на основу расположивих извора и нових сазнања разреши недоумице везане за сложenu историју планирања, градње и уништења фонтане на Теразијама.

Београд је град који почива на обиљу извора воде. Многи европски градови оскудевају у »живој« води, а свој упечатљив визуелни идентитет умногоме заснивају на импресивним фонтанама, монументалним чесмама и водоскоцима. У срединама са развијеном урбанистичком културом имплементирање мотива воде чини саставни део обликовања градског пејзажа, чак у тој мери да је усвојен и специјални термин »декоративна вода«.¹ Београд, међутим, није умео да на прави начин искористи овај драгоцен ресурс, па је објеката те врсте несразмерно мало у односу на бескрајне могућности које само тло града нуди.² Штавише, својеврстан парадокс оличен је у чињеници да је сва та природна текућа вода у новијој историји просторног стваралаштва Београда представљала много чешће терет но ризницу бескрајно инспиративних идеја за формирање привлачних одморшних градских амбијената.³

Сл. 1. Теразијска фонџана, снимак из периода 1932–1936. године

Сл. 2. Изглед Теразија после завршетка велике реконструкције, 1928/1929. године

Значај и улога, које су Теразије задобиле у животу и нарастању Београда, као и сам назив овог потеза, били су недвосмислено условљени феноменом константног присуства воде.⁴ Поред тога што почива на великом броју подземних извора, Теразијски плато заузима изванредну позицију и одличну висинску коту на Београдској греди, чиме се природно наметнуо као идеална траса за две главне водоводне линије које су напајале савски део града.⁵ С тим у вези, сасвим је логично што је баш на овом потезу (на месту где се данас налази подземни пролаз испред хотела »Москва«) била постављена највећа и главна црпна станица помоћу које је пијаћа вода сакупљана и спровођена у остале делове града. Те специјалне уређаје за воду Турци су називали »теразијама«, па одатле потиче и само име овог централног дела Београда.⁶ Почетком деветнаестог века, када су се стекли услови за развој новог српског Београда, а захваљујући стратешком положају и важној друштвено-економској улози коју су већ тада задобиле, Теразије су биле препознате као његово ново средиште. Не задуго, Теразије постају највиталнија и најдинамичнија позоришта живота и развоја Београда.

Да би се избегле забуне и неспоразуми, потребно је нагласити да су Теразијска чесма и Теразијска фонтана – стилски, временски, идејно и функционално – два различита објекта које повезује само чињеница да се ради о монументалним структурама водне намене, које су у различитим периодима биле позициониране на Тера-

зијама. Теразијска чесма, која је служила за довод пијаће воде, дело је италијанског клесара Франца Лорана и подигнута је 1860. године као спомен на другу владавину кнеза Милоша Обреновића.⁷ Првобитно се налазила на месту некадашњих, у то време већ оронулих, »теразија«, одакле је дислоцирана у Топчидер, у оквиру великог преуређења из 1911. године. Године 1976. чесма је враћена на Теразије, али је услед изградње подземних пролаза добила ново место – на платоу између хотела »Москва« и »Балкан«, где се и данас налази.

Историја Теразијске фонтане далеко је сложенија. Предуслови за настанак и градњу фонтане на Теразијама нераскидиво су повезани са урбанистичким развојем и трансформацијама овог дела града у току прве половине двадесетог века.⁸ Теразијска фонтана је била замишљена као интегрални део великог преуређења Теразија, које је 1911. године спровео тадашњи директор Техничке управе Београдске општине, архитект Едуард Леже.⁹ Идеја о изградњи луксузног декоративног и неутилитарног објекта за воду не може се разумети изван контекста овог првог темељног урбанистичког захвата на Теразијама, који је произашао као нужна интервенција преобликовања несређеног урбанистичког наслеђа непосредне прошлости.

Изглед Теразија на прелому деветнаестог и двадесетог века изнео је на видело све парадоксе непланског урбанизма. Прогресивно умножавање функција модернизованог живота, са својим сложеним ритмовима, ни-

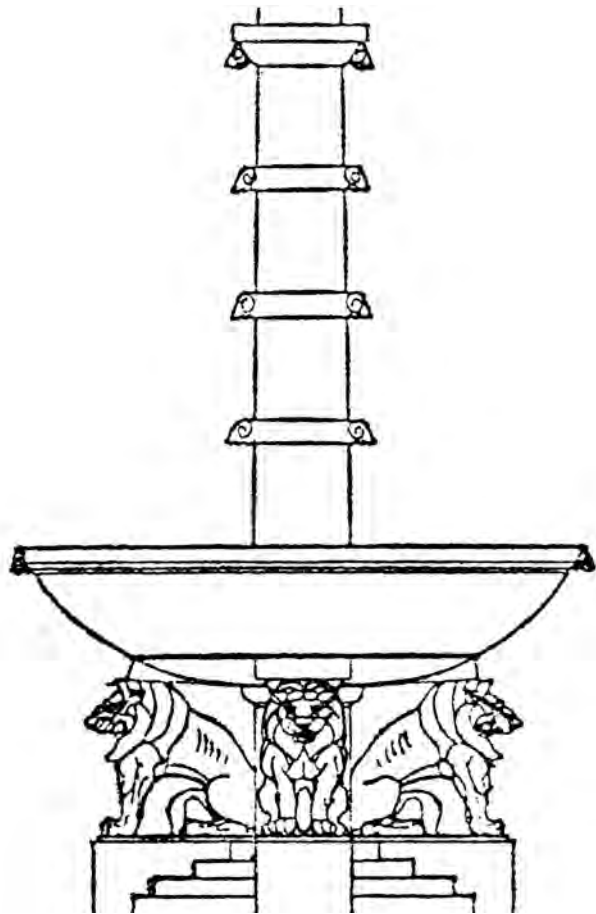
је се могло даље усклађивати са спонтано насталом и стихијски развијаном просторном матрицом Теразија. Нескладан изглед, којим су Теразије одисале почетком двадесетог века, захтевао је неодољну и добро осмишљену интервенцију већег обима.¹⁰ Велика коренита реконструкција Теразија отпочета је 1911. године и трајала је током читаве друге и треће деценије двадесетог века¹¹ (сл. 2). На основу првонаграђеног рада архитекте Веселина Лучића на конкурс за идејно решење преуређења Теразија, Едуард Леже је осмислио трансформацију овог потеза, чиме је, постепено, у срцу града створен хуман амбијент гостопримљивог карактера. У духу својих схватања о нужном подређивању свих урбанистичких елемената геометријској правилности и реду, Леже је типичну неправилност Теразија решио да регулише тако што је извео у први план приближну симетричну осовину трга. Уместо дотадашњег једног, средишњег, Теразије су добиле два бочна коловоза са трамвајским шинама. Сама улица је добила модеран покривач. Коловоз је био изведен калдрмом од дрвених коцки, а тротоари су прекривени асфалтом. Кочијашка станица је уклоњена, па су Теразије биле ослобођене неестетских и нехигијенских коњских запрега. Бољем и пријатнијем изгледу Теразија нарочито су допринели естетски уобличени пејзажни и хортикултурални садржаји. Стабла дивљих кестенова заменили су дрвореди јасенова. У средишту саме улице постављена су два украсна сквера, са цветним алејама брижљиво негованих садница, и пешачко острво, са хигијенским подземним тоалетима. Цветни партери били су оивичени оградом од ливеног гвожђа, обрађеном у духу тада популарне бечке сецесије. По узору на париске булеваре, око стабала јавора постављени су кружни перфорирани покривачи, такође од ливеног гвожђа. Улица је била добро осветљена масивним декоративним ливеним канделабрима, постављеним дуж читаве улице и око пешачких острва.¹² Леже је решио да искористи богате изворе на којима се налазе Теразије, па је, у духу француске традиције уређења тргова, предвидео да се у самом средишту подужне и попречне осовине подигне раскошна украсна фонтана.¹³

Обимност и сложеност ове реконструкције захтевале су добру организацију и зналачки осмишљен план рада. Овај тежак и одговоран посао, у незахвалним условима сталних јавних полемика и отпора према тако заснованом урбанистичком уређењу Теразија, преузела је архитекта Јелисавета Начић.¹⁴ Она је током 1911. разрадила идејне нацрте, па су већ крајем исте године започете припреме за грубе радове калдрмисања и измештања трамвајских шина. Будући да је 1912. година била обележена ратним сукобима, конкретни радови на уређењу Теразија отпочели су у пролеће наредне године, уочи завршетка Првог балканског рата. У мају 1913. годи-

не у Београд је из Париза допутовао инжењер хортикултуре Шарл Леруа, који је у току лета довршио моделовање и естетско уобличавање поменутих цветних партерних површина.¹⁵

На седници од 9. априла 1913. године Београдска општина је одлучила да, без конкурса, понуди пројекат израде Теразијске фонтане угледном и изузетно цењеном вајару Ивану Мештровићу.¹⁶ Фонтана је, сходно актуелним дешавањима, требало да буде и меморијално обележје у част победе српских јунака у минулом рату и коначног ослобођења Старе Србије и Македоније од турског ропства. Прихвативши понуду, Мештровић је у октобру допутовао у Београд и одмах отпочео сарадњу са Јелисаветом Начић око израде спомен-фонтане за Теразије. Аутор је фонтану замислио као монументалну архитектонско-скулпторалну композицију у духу сецесије¹⁷ (сл. 3). Основу фонтане чинио би кружни постамент на коме би биле постављене четири фигуре седећих лавова. Овако постављена доња структура требало је да на висини од четири метра уздиже овални базен двоструко већег пречника. Иван Мештровић је планирао да шкољку базена украси са спољашње стране рељефном траком, сачињеном од осам фигура са коњима, која би представљала борбе Срба и Турака. У профилацији, дуж ивице базена, било би постављено двадесет лављих глава. Замисао је била да се из средине шкољке уздиже масиван дорски стуб од близу пет метара висине, који би имао пет прстенастих задебљања, што је симболично представљало пет векова ропства под Отоманском империјом. Прстенасти испусти били би декорисани стилизованим главама овнова, из којих би истицале млазнице. На врху стуба аутор је предвидео постављање скулптуре »Весник победе« (»Победник«), у виду колосалне стојеће фигуре нагог мушкарца са соколом у левој руци и мачем, положеним надоле испред тела, у десној. Спомен-фонтана је требало да, готово цела, буде изведена у црвеном баварском граниту, изузев маски и фигуре јунака које су изливене у бронзи.

Током осам месеци интензивног рада Иван Мештровић је урадио знатан део вајарских сегмената фонтане: модел централне фигуре »Победника«, модел за лавље главе и већи део маски. »Победника« и модел за лавље главе послао је у Чешку, у ливницу мајстора Српека. Одливак »Победника« убрзо је био и допремљен у Београд, али како у том тренутку, услед избијања Другог балканског рата, није било довољно новца за наставак изградње луксузне, монументалне Теразијске фонтане, кип је смештен у магацин водоводних цеви на Сењаку.¹⁸ У међувремену, поводом свечаног дефилеа српске војске при повратку из Другог балканског рата, 11. августа 1913. године, Јелисавета Начић је осмислила привремено уређење Теразија.¹⁹ За ту прилику, у духу античких

Сл. 3. Реконструкција изгледа доњеј постојеће Теразијске фонтане по првобитној замисли Ивана Мештровића

Сл. 4. Лавља глава

свечаности церемонијалног тријумфалног уласка војске у град, изведен је лаки дрвени декоративни славолук, украшен венцима и цвећем, а на месту предвиђеном за фонтану оспособљен је водоскок са једноставним плитким кружним базеном и снажним млазницама које су воду бацале изузетно високо и распршивале је у широком паду.²⁰

Непосредно пред избијање Првог светског рата, Општина је купила одговарајући камен за израду фонтане од једне фирме из Баварске.²¹ Међутим, према сведочењу Александра Дерока, аустроугарски војници су за време окупације припремљени материјал искористили за изградњу споменика на Бановом брду својим и српским војницима погинулим у борбама око Београда.²² Током рата гипсани модели фонтане и њених делова су уништени, а »Победник« је остао неоштећен захваљујући скривитом магацину у коме је пред рат био остављен да чека наставак радова на изградњи фонтане. По ослобођењу се о томе почело размишљати, међутим, у времену послератне оскудице било је готово неизводљиво да се радови на подизању једног тако луксузног и скупог објекта једноставно наставе.²³ Свеукупно неизвесности комплетне реализације, Иван Мештровић је средином двадесетих година затражио од

градских власти да се изјасне о питању даље судбине пројекта. У атмосфери ишчекивања израде Генералног плана за обнову и изградњу, Београдска општина није одреговала, па је Мештровић 1923. године повео судски спор. Односи су се на крају изгладили тако што је Општина постала власник »Победника« и лављих глава, чији су одливци допремљени из Српске ливнице, а Ивану Мештровићу је исплаћен хонорар за остварен рад, уз договор »да извођење фонтане када то финансијске прилике буду дозволиле, буде поверен самом г. Мештровићу, под условима на које се тада буду сагласили он и Општина Београдска«²⁴ (сл. 4).

Упркос чињеници да је у периоду између 1923. и 1925. године у београдским општинским круговима владао недвосмислен став да се фонтана на Теразијама мора подићи по првобитној концепцији Ивана Мештровића, та замисао никада није остварена. С обзиром на ограничене финансијске могућности, градски оци су почетком 1927. године донели одлуку да се до подизања фонтане »Победник« самостално привремено смести »на углу парка код главног сквера на Теразијама«.²⁵ Међутим, у јавности се подигла оштра полемика у вези са одобреним постављањем Мештровићеве статуе у центру града. Жестока негодовања и оштре критике, неретко

обојене значајном дозом претеривања, убрзо су преплавиле ступце ондашњих дневних листова. Иако се најчешће у први план стављала »срамна« и »недолична« нагота скулптуре, срж ове узбуркане атмосфере лежала је заправо у чињеници да се напредна сецесијска схватања јавних споменика нису уклапала у конзервативније важеће и општеприхваћене идеје о јавним националним споменицима у тадашњој српској средини. Овде треба напоменути и чињеницу да је Мештровићева замисао била утемељена у једном посве другачијем времену и историјском контексту предратне Србије и да су, две деценије касније, друштвено-економски и геополитички чиниоци битно изменили климу у оквиру које је оваква концепција изгубила смисао, а сам споменик постао неразумљив и неприкладан.²⁶ Стога и не чуди податак да се баш у то време појавила (додуше никад реализована) иницијатива да се на Теразијама подигне величанствен монументални споменик новом хероју – ослободиоцу и носиоцу југословенске идеје, краљу Петру I Карађорђевићу.²⁷ После много колебања, архитекта Ђура Бајало-

вић донео је одлуку да се, почетком октобра 1928. године, у част десетогодишњице пробоја Солунског фронта, »Победник« постави на високо постоље на крајњем западном углу горњег града Београдске тврђаве.²⁸ Смештањем Мештровићеве статуе на Калемегдан учињен је бриљантан урбанистички потез, којим је Београд добио један од својих најупечатљивијих визуелних маркера.

У време распламсавања поменуте полемике, на Теразијама је, након две деценије од замисли, фонтана најзад и саграђена. Из горенаведених чињеница је јасно да првобитно планирана Теразијска фонтана никад није изведена. Да би се правилно разумела остварена концепција фонтане на Теразијама, морамо се вратити у време почетака великог уређења овог потеза. Теразије су, дакле, између 1911. и 1913. године добиле естетски уобличену партерну површину, своју »трећу« фасаду, која је овом потезу подарила допадљив просторни тон. Само средиште, које је било намењено подизању фонтане, неретко је, сходно потребама, мењало форму и функцију. Недостатак техничке документације и неприступачност

*Сл. 5. Комеморативни јавиљон на Теразијама
постављен поводом смрти краља Петра I Карађорђевића, август 1921. године*

Сл. 6. Спйенасија кружна илайформа са лавовима, део йројектйа уређења Теразија арх. Драише Брашована йоводом церемоније краљевској венчања, 1922

преосталим изворима онемогућавају прецизно и недвосмислено сагледавање развоја и трансформација средишне структуре Теразија, која је претходила изградњи Теразијске фонтане. Међутим, велики број сачуваних фотографија из периода од 1911. до 1927. године представља драгоцену сведочанство и добро полазиште за расветљавање овог проблема.²⁹ Године 1913, у склопу велике свечаности поводом повратка српске војске из Другог балканског рата – као што је већ поменуто – на овом месту је саграђен водоскок. Његов изглед је, за сада, немогуће реконструисати, али се зна да га је сачињавао веома плитак кружни базен, са такође кружним постаментом у средини, у коме је био имплементиран систем прскалица. Овај водоскок је, чини се, био само привремено активирањем, док је већим делом коришћен као постоље за привремене објекте попут говорница, трибина или павиљона. Током Првог светског рата, аустроугарске власти су средиште водоскока користиле као постамент за бисту Франца Јозефа.³⁰ После рата, постамент је служио као погодна места за одигравање читавог низа јавних дешавања од посебног значаја за културни и друштвено-политички живот престонице, као што су одликовања високих чиновника, државничке визитације, свечане инсталације и сахране знаменитих личности. Тако је у августу 1921. године, у оквиру фунералне церемоније поводом смрти краља Петра I Карађорђевића, ово постоље искоришћено за постављање катафалка, комеморативног дрвеног павиљона у виду балдахина, украшеног црним барјацима, венцима и завесама, са бистом краља Петра I Карађорђевића у средини (сл. 5). У лето 1922. године, за потребе спектакуларне свечаности венчања краља Александра и краљице Марије, архитекти Драгиши Брашовану поверен је хитан задатак

Сл. 7. Снимак Теразија око 1925. године

декорације Теразија.³¹ Архитекта Брашован је на месту водоскока пројектовао велику степенасту кружну платформу, са декоративном каменом оградом, украсним вазама и радијално постављеним фигурама осам лежећих лавова (сл. 6). Претпоставља се да су фигуре лавова биле израђене од папјемашеа, јер их већ у 1925. години нема ни на једном сачуваном снимку (сл. 7). Брашованова конструкција, без лавова, стајала је на Теразијама све до 1927. године. Тада је, коначно, подигнута Теразијска фонтана, која је употпунила и заокружила смисао великог преуређења Теразија, подаривши им упечатљиву живописну ноту неодољивог магнетизма.

Теразијска фонтана је први пут пуштена у рад 2. априла 1927. године, а комплетно је завршена у новембру исте године.³² Аутор овог пројекта није познат, али се претпоставља да су приликом пројектовања ове фонтане коришћени Лежеови идејни нацрти и Мештровићеви цртежи лавова.³³ Сачувани снимци потврђују да се радило о фонтани класичних хармонично усклађених линија (сл. 8). Изведена фонтана имала је два плитко концентрична базена. Мањи базен, профилисаних ивица, био је издигнут нешто више и служио је, истовремено, као постамент за горње постројење. Дуж његове ивице било је постављено осам лављих глава, из чијих су чељусти истицали слапови воде. У средишту се налазила плитка квадратна плинта, на којој је било смештено кубично постоље за базен у облику пехара. Из средишта овог базена уздизао се још један пехараст базен мањих димензија. Читава фонтана била је опремљена значајки постављеним системом прскалица са различито интензивираним млазевима, који су стварали маштовиту игру воде.³⁴ Унутар већег кружног базена, при самој ивици, било је постављено осам корњача које су

Сл. 8. Теразијска фонтана,
снимак Аце Симића око 1930. године

бацале воду ка средишту фонтане.³⁵ Допадљивости фонтане свакако је доприносила употреба скупоценог материјала. Луксузни зелени гранит искоришћен је за основно постројење, док је дно базена било покривено мозаицима од мурано стакла. Лавље главе су биле изливане у бронзи, а корњаче у месингу. Стога не чуди што је фонтана брижљиво чувана, као непроцењиви архитектонско-урбанистички споменик, а нарочито током зиме када је услед хладноће и мразева искључивана и прекривана шљунком и сеном³⁶ (сл. 9). Теразијска фонтана била је занимљива и са техничке стране, јер је радила под нормалним притиском воде, без мотора. Системом специјално постављених кружних носача вода је избацивана на велике висине.³⁷

Фонтана је радила чак и у време окупације, а у бомбардовањима Београда, током Другог светског рата, остала је неоштећена. Међутим, приликом реконструкције Теразија, 1947. године, коју је спровео архитекта Никола Добровић, Теразијска фонтана је разрушена.³⁸ У духу једностраних оцена функционалистичке архитектонско-урбанистичке теорије, а под изговором савремених потреба за повећањем проточне моћи саобраћаја, брзоплето је донета одлука о демонтажу урбаног склопа на Теразијама. Зачуђујуће брзо уништени су цветни партери, канделабри и фонтана. Занет модернистичким критеријумима вредновања, Никола Добровић је помпезно најављивао њихово рушење на страницама дневних листова.³⁹

Најављиван резултат предузете трансформације претворио се у сопствену негацију. Неоправдани nihilizam истргао је из срца града мали хумани ансамбл, а уместо њега постављен је јединствени коловоз са широким асфалтним тротоарима. Тешко стечен живописни

Сл. 9. Теразијска фонтана прекривена шљунком за време зимских месеци, снимак Аце Симића око 1930. године

амбијент био је жртвован сувопарној и опорој једноличности саобраћајних трака. Читавих педесет година напора да се од Теразија начини хуманији и хомогенији урбани потез било је збрисано захваљујући једној лошој процени.

Наметнут безизражајан простор Теразија, испуњен униформним сивилом, деловао је готово депресивно. Урбанизам, који је афирмисао принцип рушења грађитељског наслеђа нудећи за узврат празне, дехуманизоване просторе, био је неминовно осуђен на самоуништење. Иронија је у томе што је он успео да на том путу самоуништења неповратно као свој данак сурово затре не само материјалне доказе урбаног нарастања Београда већ и колективно сећање на једном већ створене вредности.

Фонтана на Теразијама је била неодвојив ликовни одраз града, печат и симбол једног времена из наше не тако далеке прошлости. Стога је неприхватљива чињеница да је сасвим олако препуштена забору и да се данас

о њој мало зна, недовољно пише и ретко говори. По-
так да Теразијска фонтана као најлуксузнији објект
своје врсте, само четири деценије после рушења, није
ни једном једином речју поменута у прегледу фонтана и
чесама Београда звучи поражавајуће.⁴⁰ С времена на
време, у новинама осване понеки често сензационали-
стички пласиран чланак о Теразијској фонтани. Нево-
ља је у томе што се у оваквим псеудоисториографским
текстовима неретко провуку погрешне информације и
полуистине, па се разумевање историјата Теразијске
фонтане замагљује а осећање колективне носталгије за
несталим спомеником прераста у изношење најразви-
ченијих теорија о његовом настанку и рушењу, али и у
нерационални егзалтиран јавни притисак да се пронађу
оригинални делови фонтане те да се она реконструише
и поново врати на своје место.⁴¹ Питање реконструкци-
је Теразијске фонтане и многих других несталих споме-
ника не може се решити преко ноћи. Неопходно је и
могуће, међутим, прекинути тренд индолентног посма-
трања рушења, ружења и девастације споменичког насле-
ђа те непристрасним, активним, добро организованим
и гласно усмереним напорима стручне јавности сачува-
ти сећање на нестале споменике и учврстити свест о чу-
вању и поштовању постојећих споменика културе на-
шег града.

НАПОМЕНЕ:

- 1] О томе: К. Зите, *Умјетничко обликовање градова*, Београд 1967.
- 2] В. Буњац, *Чесме и фонтане Београда*, Београд 1986, 13, 95.
- 3] У прилог томе говори и податак да је приликом подизања нових грађевина велики и чест проблем представљало питање подземних вода, које су услед лошег фундаирања и материјала за изолацију неретко плавиле подруме и нарушавале постојаност зидова. Највећи број извора је том приликом био затрпан или је специјалним црпним пумпама спровођен у канализацију. Ово потврђује обиље сачуваних докумената из техничке документације Историјског архива Београда, који су највећим делом везани за период међуратног градитељства.
- 4] Т. Борић, *Теразије – урбанистички и архитетски развој*, Београд 2004, 17.
- 5] М. Јовановић, *Снабдевање Београда водом до изградње модерног водовода 1892. године*, ГМГБ V, Београд 1958, 241–246; Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*, Београд 1977, 120–121.
- 6] Од турског *terazi* = справа за мерење тежине са тасовима и те-говима. Д. Ђурић-Замоло, *нав. дело*, 121; М. Ђ. Милићевић, *Црпнице за ранију слику српске њресџионице*, Годишњица Николе Чупића XXII, Београд 1903, 48; Т. Ст. Виловски, *Метаморфоза Београда*, Београд 1911, 63; Б. Нушић, *Београдске чесме – грађа за историју старог града*, Београд 1929, 23–24, БОН 17–18; Б. В. Недељковић, *Саћа о Теразијској фонтани*, Београд 1998, 16.
- 7] З. Јаковљевић, *Теразијска чесма*, Зборник заштите споменика културе 26/27, Београд 1978, 65–68; Б. Максимовић, *Пројекти за Теразијску чесму од њре сџо јодина*, ГМГБ IV, Београд 1984, 239–242; В. Буњац, *нав. дело*, 19; У. Рајчевић, *Заштито и заштито. О уништеним српским сџоменицима*, Нови Сад 2001, 23.
- 8] О томе: Т. Борић, *нав. дело*, 24–30 (са старијом литературом).
- 9] *Сџичај за израду њројектиа о њреуређењу Теразија*, СТЛ 12, 1911. Млади француски инжењер Едуард Леже изабран је за директора Техничке управе конкурсом из новембра 1910. године. Његов избор је изазвао велику суревњивост у круговима домаћих инжењера и архитетката. О томе: СТЛ за 1910. годину, бројеви 47, 48, 49, 50, 51, 52.
- 10] Т. Борић, *нав. дело*, 22.
- 11] Треба напоменути да је њено одвијање протицало у атмосфери многих јавно изношених концепцијских и политичких несугласица на релацији између Београдске општине и Удружења српских инжењера и архитетката. Дуг период, који је обухватила ова реконструкција, био је условљен и честим ратовима у којима је Србија учествовала у периоду између 1912. и 1918. године, као и материјалном оскудицом која је значајно успорила и изменила планиране токове градитељских активности у периоду после Првог светског рата. Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 58–63.
- 12] О. Минић, *Језиро Београда*, ГГБ VII, Београд 1960, 452–454; С. В. Недић, *Генерални урбанистички џлан Београда из 1923. јодине*, ГГБ XXIV, Београд 1977, 204; Б. Максимовић, *Идеје и сџварно-сџи урбанизма Београда 1830–1941*, Београд 1983, 37; Документација ЗЗЗСКГБ, *Конзерватџорски елабораџи за израду ДУП-а блока дефинисаној улицима Теразије, Маршала Тџића, Девојачке, Народној фронтџа и Балканске*, КУ–214, 8.
- 13] С. Недић, *нав. дело*. Првобитан план је био да се на средини постави водоскок и споменик Доситеју Обрадовићу, али се од ове идеје брзо одустало услед великог отпора домаћих инжењера, архитетката и других јавних личности. Аноним, Нови Београд, Политика, 31. 07. 1911; Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 68–69.
- 14] О животу и делатности арх. Јелисавете Начић: М. С. Минић, *Прва Београђанка архитетки – Јелисавета Начић*, ГМГБ III, Београд 1956, 451–458; Д. Ђурић-Замоло, *Грађитиџи Београда 1815–1914*, 70–72; Иста, *Грађа за џроучавање дела жена архитетката са Београдској универзитџија генерације 1896–1940. јодине*, ПИНУС Записи 5, Београд 1996, 43–47.
- 15] Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 74.
- 16] ИАБ Ф 12–90–1923.
- 17] Гипсани модел целокупне фонтане уништен је за време Првог светског рата у Београду. Међутим, преостали су оригинални цртежи првобитно замишљене Теразијске фонтане, који се чувају у Меморијалном музеју Ивана Мештровића у Загребу. На основу ових цртежа и преписа уговора, који је склопљен између Ивана Мештровића и Општине београдске, могуће је сасвим прецизно реконструисати њен предвиђени изглед. ИАБ Ф 12–90–1923; К. Страјнић, *Иван Мештровић*, Београд 1919, 24; М. Радошевић, *Мештровићеви цртежи Теразијске фонтане*, Политика, 14. 12. 1988.
- 18] М. С. Минић, *нав. дело*; Д. Ђурић-Замоло, *Грађа за џроучавање...*, 46; О. Минић, *Језиро Београда*, 453; Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 77.

- 19] Д. Ђурић-Замоло, *нав. дело*.
- 20] У. Рајчевић, *нав. дело*, 64. О изгледу овог водоскока сведочи само сачуван снимак поменутог дефилеа, на који ми је указао и љубазно ми га уступио за потребе истраживања г. Милош Јуришић.
- 21] Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 78.
- 22] А. Дероко, *Манујлуци око Калимејдана. Нова сећања*, Београд 1987, 27.
- 23] Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 83.
- 24] ИАБ Ф 12–90–1923. Уколико се узме у обзир чињеница да је Општина постала власник Мештровићевих одливака и калупа, постаје јасније на који начин се једна бронзана лавља глава, идентичних стилских карактеристика и ликовног израза попут оних на Теразијској фонтани, могла касније наћи у полукружној ниши подзида, који је подигнут приликом уређења Савског шеталишта током 1927/1928. године а касније демонтиран да не би реметио визуру »Победника«. Ова глава, која је сачувана захваљујући г. Марку Поповићу, чува се данас у Заводу за заштиту споменика културе града Београда и представља једино материјално сведочанство о томе како су изгледале и на који начин су биле обликоване лавље главе Теразијске фонтане. Снажна моделација, утисак масивности и компактности које ово дело оставља, једноставан и упечатљив израз недвосмислено указују на руку Ивана Мештровића. На овом податку захваљујем г. Марку Поповићу. О овоме: Р. Божовић-Лопичић, М. Поповић, *Савско шеталиште са великим сивеницијем на Калимејдану*, Наслеђе II, Београд 1999, 57.
- 25] М. Поповић, *Како ће изледати Мештровићев Победник на Теразијама*, Време, 12. 05. 1927; одштампано у целости у: Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 92.
- 26] О депласираности прича поводом »проблематичног« поставања наге мушке фигуре у јавности и о стварним разлозима неприхватања овог споменика отворено је говорио угледни књижевник др Светислав Стефановић: С. Стефановић, *Анкета о Мештровићевом »Победнику«*, Време, 23. 05. 1927; одштампано у целости у: Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 99–100.
- 27] Аноним, *Споменик Краљу Петру Великом Ослободиоцу у ирсоници*, Време, 29. 05. 1927.
- 28] Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 106; А. Дероко, *нав. дело*, 28.
- 29] Најсрдачније захваљујем г. Милошу Јуришићу, који ми је љубазно и несебично уступио своју драгоцену колекцију старих фотографија и разгледница Београда и помогао да реконструисем овај недовољно разјашњен проблем развоја структуре која је претходила изградњи Теразијске фонтане.
- 30] На овај податак ми је скренуо пажњу г. Милош Јуришић.
- 31] Н. Добровић, *Брашован*, ИТ Новине 712, 22. 10. 1976. О архитекти Драгиши Брашовану: А. Кадјевић, *Животи и дело архитекте Драгише Брашована (1887–1965)*, ГГБ XXXVII, Београд 1990 (са старијом литературом); А. Игњатовић, *Архитектонски њоцеци Драгише Брашована 1906–1919. Рађање архитектуре у конфекцији архитектуре Средње Европе 1900–1918*, Београд 2004.
- 32] Аноним, *Један теразијски дојањај*, Недељне илустрације, бр. 14 за 1927. годину, 4; В. Лучић, *О уређењу Београда*, Београд 1967, 48; Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 109.
- 33] М. Радошевић, *Мештровићев иртежи...*
- 34] За опис је коришћен архивски снимак фото-документације Политике, који се сада налази у приватној колекцији г. Милоша Јуришића.
- 35] Као аутор ових корњача од месинга помиње се, са великом задршком, познати вајар Михаило Томић, ђак чувене Academie Chaumière и познатог професора Емила Антоана Бурдела, један од оснивача и првих професора Ликовне академије у Београду. О томе детаљније: Б. В. Недељковић, *нав. дело*, 57–58.
- 36] И ову тезу поткрепљује снимак из приватне колекције г. Милоша Јуришића.
- 37] М. Радошевић, *Цртеж открива њајну*, Политика, 26. 10. 1987; Исти, *Фонџана бар на календару*, Политика, 12. 02. 1988.
- 38] Н. Добровић, *Како ће се уредити Теразије*, 04. 04. 1947. О животу и делатности арх. Николе Добровића: М. Лазар-Вуковић, *Београдско раздобље архитекте Николе Добровића (1945–1967)*, Београд 2002; *Лексикон...*, 48–49 (са старијом литературом).
- 39] *По њом њлану* (реконструкције из 1947. године – прим. аутора) *уклањају се сада сви они скверови, јавни нужници, водоскоци њишо су се налазили у средини њрја, а њишо осим декорације ничему корисно не служе. Кихово месџо њреба да заузме модеран коловоз у укујној ширини од 20 метара, у средини са два метара широким раздељком (неуџралном зоном у неком доџадљивом њноу). Ова ширина омоџућава веџу брзину марширања, развијање и лакоћу у одржавању редова и лејоџу живих формација. (...)* Овако њреуређени њрџи Теразија одаваће модеран излед и њреједну слику композиције која се њосџијава хармоничном њоделом њла, лејоџом линија ивичњака, њрименом разноврсној маџеријала као и самим њоновима маџеријала, различџим на коловозима и на њешачким сџазама, и најзад њравилним редовима сџубова за водове њролејбуса и ноћну расветљу. (...) Теразиска њераса као сџавни гео дома Јединсџивених синдикаџа радника и намешџеника, чија изџрађња оџиоџиње следеће њодине, њојуниће изџлед Теразија до имџозанџних размера. Према њоме, Теразије као срце сџароџ Београда неће у будућем у великом Београду изџубиџи свој значај. Оно ће биџи њоџриџиџе великих народних манифестџација. Више сџоџина хиљада људи ће сџвараџи заједно са зџрадама уоквиреним њросџором, једну урбанисџичку целину живих маса и зидних њлаџна околних зџрада. Ускоро ће Београђани биџи сведоџи и учесници овако узбудљивоџ урбанисџичкоџ доживљаја на Теразијама њоводом оџиџенародне њрвомајске њрославе. Том њриликом ће се Теразије њреџсџавиџи у свом новом руху. Н. Добровић, *нав. дело*.
- 40] В. Буџац, *нав. дело*.
- 41] О томе сведочи и читав низ чланака који су у одређеним периодима од 1987. године, у убрзаном ритму, објављивани у »Политици« и другим дневним листовима. М. Влајчић, *У музеју оџала оџрада*, Вечерње новости, 19. 09. 1987; М. Радошевић, *Неизџрисиџви филмски њраџови*, Политика, 20. 09. 1987; *Докуменџа њуџе, сведок њовори*, Политика, 22. 09. 1987; *Била је украс Београда*, Политика, 21. 09. 1987; *Камени делови у Хајд њарку*, Политика, 23. 09. 1987; *Разџијао је и човек са сџоџом*, Политика, 24. 09. 1987; *Фонџана њџак уклоњена зџоџ њараде*, Политика, 26. 09. 1987; *Корњача куџљена на оџџаду*, Политика, 01. 10. 1987; *Раџила је до њоследњеџ дана*, Политика, 02. 10. 1987; М. Ђорђевић, *О њеразијскоџ фонџани и скуџиџиџинскоџ оџради*, Политика (Међу нама), 02. 10. 1987;

М. Радошевић, *Документи ипак постоје*, Политика, 05. 10. 1987; *Зашио градоначелници нису дошли*, Политика, 06. 10. 1987; М. Бјелица, *Теразијска фонџана није уклоњена због параде*, Политика (Међу нама), 07. 10. 1987; Аноним, *Где поставиши фонџану*, Политика, 08. 11. 1987; М. Радошевић, *Стручњаци једногласни: Врађиши фонџану*, Политика, 16. 10. 1987; Копинич, *Крајачић је узео фонџану*, Политика, 15. 12. 1987; *По чијем је налогу однећа фонџана*, Политика, 28. 02. 1988; *Фонџана није била синоменик културе!?*, Политика, 27. 04. 1988.

Summary: TIJANA BORIC

ON THE HISTORY AND ARCHITECTURE OF TERAZIJE FOUNTAIN (IN THE LIGHT OF NEWLY DISCOVERED FACTS)

In the heart of Belgrade, between the years of 1927 and 1947, Terazije Square hosted the Terazije Fountain, one of the most beautiful fountains of the capitol. The history of the fountain's architecture is complex and its genesis closely tied to urbanistic development and transformations of the square in the first half of the 20th century. The broad reconstruction of Terazije Square undertaken by architect Eduard Leger in 1911 included plans to develop a water fountain. Renowned sculptor Ivan Mestrovic, commissioned for the fountain's design, envisioned it as a monumental architectural composition in the spirit of secession. The initial plan that included Mestrovic's now famous Victor Monument on top of the fountain was thwarted by the outbreak of World War I. In the difficult period following the war the resources to carry on construction were scarce, but the central part of the square, intended as the site for the fountain, experienced dynamic changes. In 1927, when the fountain was finally built, it became one of downtown's favorite attractions. Following the fountain's destruction in 1947, despite its one-time popularity, this important piece of Belgrade's architectural and urbanistic history is now all but erased from its residents' collective memories. Based on existing and newly discovered facts, this paper sheds new light on the complex history of design, development and destruction of the Terazije Fountain.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Terazije fountain, photograph, 1932–36.
- Fig. 2. Terazije Square after the broad reconstruction, 1928/9.
- Fig. 3. Reconstruction of the lower parts of Terazije fountain after the initial design of sculptor Ivan Meštrović.
- Fig. 4. Lion's head
- Fig. 5. Commemorative Pavilion established on Terazije Square in regard of King Peter I Kardorđević's death, august 1921.
- Fig. 6. Platform with lions, part of the regulation project of Terazije Square for the Royal wedding ceremony, 1922.
- Fig. 7. Terazije Square, photograph, around 1925.
- Fig. 8. Terazije fountain, photograph of Aca Tomić, around 1930.
- Fig. 9. Terazije fountain with grass above during the winter, photograph of Aca Tomić, around 1930.